

**Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Régészeti Program
Doktori (PhD) disszertáció**

Tézisek

F. Lajkó Orsolya

**Dél - Alföld edényművessége a kora újkorban
A 17. századi hódmezővásárhelyi kerámia néprajzi és régészeti összefüggései**

**Budapest
2007.**

A doktori értekezés a dél – alföldi kora újkori edényművesség régészeti szempontú tipokronológiai bemutatásán túl, egy komplex történeti – néprajzi kutatás elvégzését célozta. A kiindulópontot két választott lelőhely – Hódmezővásárhely, Ótemplom és Hódmezővásárhely, Bocskai utca - 17. századi kerámiaegyüttesének feldolgozása jelentette. A nagy mennyiségű leletanyag értékelő vizsgálata lehetőséget teremtett számos, a korszak kerámia kutatásában felmerülő kérdés érintésére, terminológiai, tipokronológiai és stíluskritikai vizsgálatok lefolytatására, a népi fazekassággal kimutatható összefüggések feltárására, és így tágabb értelemben a magyar népi kerámia eredetének regionális szintű tisztázására.

A dolgozat felépítése

A dolgozat kilenc fejezetre tagolódik, a közre adott eredményeket diagramok, táblázatok és statisztikai adatok szemléltetik, a függelékként közreadott színes fotó- és rajzillusztrációk a korabeli leletegyüttesek főbb edénytípusairól és az alkalmazott díszítőtechnikáiról tájékoztatnak. A tanulmányban, a kutatási tárgy és a cél meghatározását, illetve a témaválasztás indoklását magában foglaló bevezető fejezetet, valamint a rövid kutatástörténeti áttekintő részt, a feldolgozás során alkalmazott módszerek részletes ismertetése követi. A dolgozatban önálló tematikus egység a kora újkori terminológia kérdéskörébe vonható problematika, ezen belül a történeti forrásanyag és a néprajzi edénytípológia régészeti alkalmazásának lehetőségeit taglaló fejezetrész. A régészeti leletegyüttesek tipokronológiai értékelését a lelőköri leírásával és a lelőhelyek időrendjének bemutatásával kezdem, majd edénycsoportok szerinti bontásban jellemeztem a 17. századi vásárhelyi kerámiát. A feldolgozás valamennyi edénykategóriában azonos módon történt. A technológiai jegyek, - úgy, mint anyagszín, soványítás, égetés, korongozás – és a formai összetevőkön túl, mindannyiszor kitértem a tárgycsoportokon belüli díszítőtechnikák körének sajátosságainak bemutatására is. A kiemelt vizsgálati szempontoknak megfelelően a vásárhelyi tálasság néprajzi szempontú elemzése, a tipokronológiai értékelés eredményei és következtetései, valamint a régészeti és néprajzi kerámiaanyag összehasonlító vizsgálata külön fejezetben kapott helyet. A kutatás tanúságait, a téma továbbgondolásának szükségességét, illetve lehetőségét a tanulmány befejező részegységében tekintetem át. Az irodalomjegyzéket a függelék rész követi az ábrák és a rövidítések jegyzékével, térképekkel, tárgyillusztrációkkal és a tipológiai táblákkal.

A kutatás célja és módszere

A téma kutatásának szükségességét egyrészt a korszak kerámiájának a magyar népi edénykultúra szempontjából játszott meghatározó szerepe, másrészt a kutatottság hiánya indokolta. A dolgozat célja a kora újkori kerámia régészetileg elemezhető sajátosságainak teljes körű kutatása, a korabeli edényművesség tipológiai és kronológiai elemzése, tágabb értelemben a regionális kerámiastílus történetiségében és területiségében megnyilvánuló összetevőinek vizsgálata. A célkitűzésnek megfelelően külön is vizsgálom, milyen összetevők mentén jellemezhető egy adott régió edényművessége, milyen egyedi sajátosságokat mutat az ország más területeiről ismert korabeli edénykultúrához képest, és hogyan illeszkedik az európai kultúrkör egészébe. A vizsgálati időkeret kitágítása révén, a néprajzi adatokat felhasználva, a vásárhelyi népi kerámia korai történetének rekonstruálására, a 19. századi fazekasközpont edényművessége és a kora újkori kerámia kultúra közötti kapcsolatok feltárására, s így a vásárhelyi kerámia eredetének felderítésére vállalkozom. A célkitűzés szerinti feladatvállalás teljesülése érdekében szükségessé vált bizonyos vizsgálati szempont kiemelése, így a korabeli edénykultúra terminológiájának és tipokronológiájának területileg érvényes kidolgozása, illetve a régió fazekasságának néprajzi ismerete.

A 17-19. századi kerámiaművesség összefüggéseinek feltárása a régészet-, néprajz- és történettudomány forrásanyagának együttes alkalmazása révén valósulhat meg. A korszak fazekastermékeinek kutatását - elsősorban módszertani okok miatt - a régészetnek kell felvállalnia, mivel az írott forrásanyag és a néprajzi gyűjteményekben őrzött kerámia jellegénél fogva képtelen választ adni bizonyos kérdésekre. Az értékelésnél több tudományág - régészeti, néprajzi és történelemi - meglehetősen szerteágazó kutatási eredményeire és szakanyagára kellett támaszkodnom. Az anyagválasztásnak két fontos szempontja volt. Igyekeztem olyan együtteseket keresni, melyekben képviseltek egyrészt a hódoltság korához köthető edénytípusok, úgy, mint a talpas tálak, vörös anyagú mázatlan és szürke színű, redukált égetésű folyadéktárolók, másrészt a néprajziként ismert fazekastermékek, többek között a belül mázas, engobe festéses vászonfazekak és az írókás díszű tálasedények. Ugyanakkor törekedtem pontosan dokumentálni, viszonylag jól keltezhető, zárt objektumokból előkerült ásatási anyagokat választani.

A kutatás és feldolgozás eredményei

A választott lelőhelyekről közel 6000 darab kerámiát, közöttük alig 50 db egész vagy részben kiegészített edényt dolgoztam fel. A nagy mennyiségű anyag megkívánta az azonos szempontok szerinti adatkezelést. Az adatfelvétel részben számítógépes adatbázisba, részben papíralapú leírókartonokra történt, az adatok feltöltését előre rögzített szempontok szerint végeztem. A leírás, az általános múzeumi nyilvántartási adatok mellett tartalmazta, valamennyi kerámiatárgy egyedi jegyeit, készítési és díszítéstechnikai sajátosságait. A kora újkori edényművesség együttes vizsgálata megkövetelte az egységes terminológiai rendszer kidolgozását, a típuscsoportok pontos fogalmi meghatározását és az edényrészek formai jellemzőinek definiálását.

A kora újkori régészeti kerámiaterminológia kidolgozásához felhasználtam egyrészt a néprajzi nevezéktant, másrészt a korabeli történeti források adatait. A történeti támpontot a korabeli önéletírások és udvari rendtartások étkezési szokásairól szóló munkák, valamint a helyi levéltári forrásanyag, végrendeletek, hagyatéki leltárak és fazekascéh limitációk áttekintése és értékelése jelentette. Az írott emlékyanaga meghatározó jelentőségű a régészeti kerámiaanyag kutatásában, bár e tekintetben tartalmuk részint korlátozott. A háztartások tárgyi ellátottsága, s így az egykori edényművesség jellegének és színvonalának kutatása kapcsán bizonyos kérdésekre egyáltalán nem képesek választ adni, és ha meg is szólalnak, jellemzően a magasabb társadalmi rétegek mindennapjairól tájékoztatnak.

A dél-alföldi leletgyűjtések értékelését edénytípusok szerinti bontásban végeztem, a típuscsoportok meghatározásánál, a történeti források szerinti korabeli edényelnevezések mellett, elsősorban a néprajzi edényterminológiára támaszkodtam. A néprajz- és a régészettudomány kerámiakutatási módszertana több ponton különbözik. Alapvető eltérés, hogy míg a néprajz egész edényekkel dolgozik és terminológiája a típus – név – funkció hármasszempontrendszeren nyugszik, addig a döntően töredékes régészeti együttesekben a funkció meghatározása többnyire lehetetlen és az edények korabeli elnevezése sem adatolható. A megoldást a szigorúan formai alapon elkülönített edénycsoportok jelenthetik, ahol a tipológiailag azonos jellemzőket mutató töredékek adják a fő csoportokat, míg az altípusba sorolás a díszítéstechnikai, a méret- és aránybeli eltéréseken alapulhat. Ebben a rendszerben a funkció meghatározása csak másodlagos szerepű. Metodikailag alapvető, hogy a kerámiaanyag feldolgozása egységes kritériumrendszer alapján történjék, és az anyag lehetőség szerint ne töredékek, hanem edénytípusok formájában kerüljön felvételre. A feldolgozás eredményeként az alábbi típuscsoportokat különítettem el:

- I. Laposedények
 - a. Tálasedények – tálak és tányérok
 - b. Lábasok, lábas serpenyők
 - c. Fedők
- II. Fennálló öblös edények
 - a. Nyak nélküli öblös edények – fazékfélék
 - b. Nyakkal rendelkező öblös edények – korsó-, kantafélék
- III. Egyéb kerámiatermékek – a csoportba soroltam minden olyan fazekasárut melyek egyediségük, formájuk és funkciójuk alapján a fenti kategóriák egyikébe sem illeszthetők –pl. gyertyatartók, pipák, kályhástermékek, hálonehezékek.¹

A tálasedények csoportjához a különböző méretű tálak és tányérok tartoznak. Az értékelés kapcsán megfigyeltem, hogy funkciójuknak megfelelően a tálak mélyebbek, míg a tányérok inkább laposabb formátumúak, és nemcsak peremük, de a fenékméretjük is szélesebb. A tálanyag csoportosítása a formai jellemzők, a peremtipológia és a díszítőtechnika alapján történt. A korabeli tálak és tányérok értékelő vizsgálata lehetőséget teremtett több, a korszak edényművességében fennálló vitatott kérdéskör tisztázására, úgy, mint az írókás díszű és metélt mázas kerámia kronológiájának, funkciójának és területi jellemzőinek feltárására, a folytatott máz- és a sgraffitto, a fésűs technika eredetének vizsgálatára, illetve a népi fazekassággal való összefüggések felderítésére. Az írókás kerámiaanyag kapcsán külön is vizsgáltam a sötét és világos alapú edények díszítőtechnikáit, az alkalmazott motívumok rendszerét és kísérletet tettem a kora újkori díszített mázas kerámiastílus eredetének, elterjedésének és funkcionális szerepének meghatározására. A laposedények között kerültek bemutatásra a leletegyüttes lábasai és fedői. A lábasok feldolgozása kapcsán kísérletet tettem az edényforma és az edényrészek tipológiai változása mögött meghúzódó esetleges időrendi sajátosságok feltárására, a felhasznált nyersanyag és a soványítás technikájához kapcsolódóan a kereskedelmi kapcsolatok tisztázására. A leletegyüttesek fedői kivétel nélkül kúpos formájúak, az oldalprofiltól függően változott a fedőgombok és az oldalfala ívének kialakítása. A fedőperemek kiképzése változatos, a fazekak peremformáinak megfelelő, bár kevésbé összetett. A fedő és fazékjellegű edények peremátmérőinek összevetése révén bizonyítottam a fedők a tárolásban betöltött meghatározó szerepét, és igazoltam az edényanyag és a használati szerepkör közötti összefüggést.

A tárgyalt leletegyüttes legnagyobb számban képviselt edénytípusait a fazéktípusú edények tették ki, melyek között valamennyi néprajzilag meghatározott mérettípus jelen van. Formai jegyek alapján következtettem a szilkekatégoriai korabeli meglétére, míg a köcsögforma használatát nem tudtam megnyugtatóan igazolni. A leletegyüttesben megtalálhatóak mind a füles, mind a fületlen típusú fazekak, kétfülű típussal nem találkoztam. A legnagyobb változatosságot a szájrakok kiképzése mutatta, csoportosításuk is ennek megfelelően, valamint készítési és díszítőtechnikai alapon történt. Az értékelés szempontjából meghatározóak a visszakarcolt festett díszű, belső oldalukon mázzal fedett fazekak. Mellettük elkülöníthető volt még a festett edényeknek egy másik köre, melyek díszítésükben és anyagukban is eltérőek a sávosan festett edényektől. Közös jellemzőjük a világosbarna, ritkábban halvány vörös színű vastag edényfal, az erős homokos soványítás. Belső oldaluk mázatlan. Az anyagon túl a csoport edényeit összekapcsolja az edényfestés egységes stílusa. A többféle anyagcsoport elemzése alkalmat kínált a korabeli kereskedelmi kapcsolatok vizsgálatára, azok jellegének és irányának tisztázására, a közismert gömői összefüggések mellett, egy más irányú árucere-forgalom meglétének felvetésére.

¹ Az egyéb főcsoportba sorolt termékek vizsgálata ezúttal elmaradt.

A vásárhelyi leletegyüttes másik legnépesebb csoportját a nyakkal rendelkező öblös edények képviselték. A leletanyagban sárgásfehér, világosbarna, téglavörös és redukált égetésű szürke, szürkésfekete folyadéktároló edények töredékeit találjuk. A leletegyüttes folyadéktároló edényeit az előkerült edényrészek, valamint a készítési technológia és az alkalmazott díszítőtechnikai eljárások alapján értékeltem. A néprajzi kerámiaterminológia szerinti besorolás legkevésbé e formacsoport felosztásánál volt alkalmazható. A feldolgozott alföldi leletegyüttesekben a szűk nyakú, többnyire becsípott szájú és szűrőbetétes füles korsók, és a széles, kerek szájú, esetenként kiöntőcsöves kanták csoportját tudtam megnyugtatóan igazolni, míg a kancsóforma megléte, az időrendi helyzet és egyes edénytöredékek formai jegyei alapján feltételezhető. A leletegyüttes ugyan nem nyújtott lehetőséget a kiöntőcsöves edényforma rekonstrukciójára, de a korabeli használatot igazolta. A folyadéktároló edénykör fültípusainak tipokronológiai szempontú elemzése lényeges eredményeket hozott, sok tekintetben megerősítve a más korabeli leletegyüttesek anyaga alapján már sejthető időrendi következtetéseket. A vizsgálat kapcsán érintettem a feketekerámia eredetének és a díszítésekben megnyilvánuló területi kettősségének kérdéskörét, formailag és díszítőtechnikájában jellemeztem a korabeli vásárhelyi feketekerámiát és megoldást kínáltam a készítési hely meghatározására. Hasonló összetettségben értékeltem a leletanyag vörösre égetett folyadéktároló edényeit, külön kitértem az írókás díszű és metéltmázás öblös edények jellemzésére.

A korabeli edényanyag jellemzőit figyelembe véve nyilvánvalóvá vált, hogy az egyes edényrészek eltérő kiképzése és a különféle díszítések alkalmazása mögött nem mindig lehet tipológiai és kronológiai ismérveket felfedezni. És bár a csoportként meghatározott edénytípusok közös jegyekkel rendelkeznek, a töredékek nem feltétlenül hordozzák a kategória jellemzőinek mindegyikét. A lefolytatott kutatások egyértelműsítették, hogy az eltérő tipológiai jegyek mögött - egyedül a kerámia jellege alapján - olykor lehetetlen kronológiai és területi sajátosságokat megfogni, hiszen egyes edényformák és díszítőtechnikai eljárások akár évszázadokon át is hagyományozódhattak. A célkitűzésnek megfelelően külön is vizsgáltam a korabeli fazekaskultúra területi jellegét, melynek eredményeként meghatároztam a leletegyüttesek, az ország más területeiről ismert edényművesség szempontjából játszott szerepét és feltártam a területiségben megnyilvánuló összetevők népi kerámiával való összefüggéseit. A helyi készítésű és kereskedelmi úton szállított termékek szétválasztása kapcsán, a korabeli árucere-kapcsolatok elemzésére is vállalkoztam, a leletegyüttes fazekanyagában megfigyelt eltérések okán kísérletet tettem ezek irányának meghatározására és az edényanyag összetételének és sajátos jegyeinek értékelése révén bizonyítottam a korszak kerámiakultúrájában fennálló regionális elkülönülést. Ugyanakkor megállapítottam, hogy a korabeli kerámia egy jelentős része helyben készülhetett, esetleg a környékbeli nagyobb fazekasközpontok valamelyikéből származó Elsősorban a fazékszerű edényanyag alapján igazolható a távolabbi vidékekről kereskedelmi úton ide került áruk jelenléte is. A felvidéki és a dél-alföldi árucere-kapcsolatok 17. századi intenzitását többek között a visszakarcolt festett technikájú vászonfazekak, a fehér anyagú, belül mázas lábasok és az írókás díszű tálasedények példázzák.

A szakirodalomban hagyományosan hangoztatott nézetet, miszerint a dél-alföldi régió fazekasságát a török – dél-szláv hatás egyeduralkodó jelleggel formálta, és a helyi stílus közvetlen kora újkori alapon fejlődött, a stíluskritikai vizsgálatok egyelőre nem támasztotték alá. A déli összetevők leginkább a redukált égetésű és téglavörös anyagú folyadéktároló edények egyes díszítményeiben, a hosszabb, hengeres nyakú, karimával osztott korsók nyakkiképzésében, a leletegyüttesben kivételt jelentő folytatott díszű tálasedények és a

talpastál-forma meglétében érhetőek tetten. Ezzel szemben a jóval nagyobb mennyiségben képviselt írókázott edényanyag, az ólomházas metélt kerámia, a visszakarcolt festett technikával díszített, házas fazekak, míg formailag a nyélfogantyús lábas serpenyők, egyes kanta- és korsótípusok és az akasztófüles, lapos tálak és tányérok a nyugati hatást erősítik.

Feldolgozás kapcsán egyrészt értékeltem a választott leletegyüttesek regionális szinten betöltött szerepét, másrészt a tényleges vizsgálati időkeret kitágítása révén, a néprajzi adatokra is támaszkodva, vállalkoztam a vásárhelyi népi kerámia korai történetének rekonstruálására, a 19. századi fazekasközpont edénművessége és a kora újkori kerámiakultúra közötti kapcsolatok feltárására, s így a vásárhelyi kerámia eredetének felderítésére. A kerámiaegyüttesek összehasonlító elemzése nem igazolta a 17. század végi 19. századi anyagi kultúra, ezen belül az edénművesség folytonosságát. A vizsgálatok alapján egyértelművé vált, hogy a népi kerámiával szemben a kora újkori kerámiaegyütteseket mind az edénykészlet összetételében, mind az alkalmazott díszítőtechnikák terén egyfajta homogenitás jellemzi. A leletegyütteseket kronológiai helyzetük a magyarországi 17. század végi emlékkörhöz kapcsolja, az edénykészlet összetétele és az alkalmazott díszítőtechnikák alapvetően nem térnek el a korabeli hazai anyagból ismert edénykultúrától. A régészeti anyagot a gyorskorongon készített, mindennapi használatra szánt edények túlsúlya jellemzi, míg a 19. századi emléktárgy zöme a hétköznapi termelést kevésbé szemléltető reprezentációs tárgyállomány. A vizsgált kerámiaegyüttesek többségét a vásárhelyi népi kerámia alapján nem sorolnánk e központ termékei közé. A régészeti anyagból hiányoznak a népi fazekasságot meghatározó reprezentációs edénytípusok, csak részben lelhetőek fel a népi cserépedényeken alkalmazott díszítőmódok. Még az összehasonlításra leginkább alkalmasnak tűnő írókás edényanyag elemzése sem hozott eredményt a kontinuitás bizonyítása tekintetében. Míg a néprajzi korszak edényanyaga a parasztkerámia reprezentációs korszakához kapcsolható, addig a 17. század kerámiája, a díszítő célzatú edénművességnek nem része, legföljebb csak előzménye lehet.

Az értékelő vizsgálat egyik lényeges eredménye, hogy a néprajzi kutatás korábban hangoztatott álláspontja, miszerint a magyar népi kerámia egy egyenes vonalú kontinuum fejlődés eredménye megkérdőjelezhető, és a legújabb vizsgálatok kapcsán már sejthető, a népi fazekasság területileg eltérő és jellegében különböző irányok szerinti fejlődésmélete területünkön is igazolhatónak tűnik. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a kialakulási periódus 18. századi kerámiája egyelőre még nincsen meg. A jelenlegi kutatás szerint mégis valószínűsíthető, hogy a korai vásárhelyi kerámia nem közvetlen helyi alapon fejlődött, hanem kerülő úton, későbbi időpontban más központ, esetleg központok kisugárzó hatásaként formálódott, megjelenése egészen újkori. Dolgozatomban – főként a korai vásárhelyi anyagot meghatározó törökös díszítőelemek kapcsán - egyelőre hipotézisként vettem fel Szeged stílusközvetítő szerepét, azonban ennek bizonyítására jóval nagyobb mennyiségű, területileg kiterjesztett régészeti vizsgálatok elvégzése, műhelyleletek és selejttermékek feltárása és regionális szintű összehasonlító elemzések lefolytatása szükséges. Mindezek eredményeként reményeink szerint idővel tisztázhatóvá válhatnak a dél-alföldi régió kora újkori edénykultúrájának és a népi kerámiaművesség kapcsolatának kronológiai és tipológiai kérdései, a magyar népi kerámia regionális elkülönülésének történeti előzményei, illetve a 17. századi országrésznyi területet átfogó egységes kerámiastílus felbomlásának és területi leszűkülésének okai. A további kutatási irányokat a néprajz- és régészettudománynak együttesen kell kijelölni. Csak az interdiszciplináris jellegű feldolgozásoktól remélhető, hogy

idővel történeti teljességében tárul majd elénk a néprajzi és a régészeti korszak edénművessége.²

² A disszertáció mellékletében közzé tett rajzokat Czabarka Zsuzsanna (MFM) készítette, a fényképek szerkesztését Pápai Zoltán (MFM) végezte. Munkájukat ezúton is köszönöm. Köszönttel tartozom továbbá témavezetőmnek, Laszlovszky Józsefnek, aki értékes tanácsaival segítette munkámat, és külön is hálás vagyok férjemnek, Ferke Norbertnek, aki a tárgyfotók elkészítése mellett, végig küzdötte velem e dolgozat megszületését.